

III. Z výskumov latinských písomností byzantského obradu na Slovensku

III. 1. K latinským pamiatkam spätým so zjednotenou cirkvou byzantsko-slovanského obradu na Slovensku (17. a 18. storočie) – prehľad výskumu

V tejto časti práce sa neprihliada na už známy pramenný materiál sústredený v dielach starších bádateľov (A. Hodinka, H. Stripszky, A. Baran, M. Lacko a i.), ale prezentuje sa výlučne výskum, ktorý sa uskutočnil alebo v súčasnosti prebieha v Slavistickom ústave Jána Stanislava SAV najmä v rámci projektu APVV-14-0029.

Výskum latinských prameňov spätých so zjednotenou cirkvou byzantsko-slovanského obradu na Slovensku sa uberal dvoma smermi: 1) uskutočnili sme sondážny prieskum archívnych prameňov vo vatikánskych archívoch (24. 4. 2016 – 30. 4. 2016 a 29. 5. – 2. 6. 2017); 2) mapovali sme domácu latinskú literárnu produkciu spätú s cirkvou byzantsko-slovanského obradu.

III. 1. 1. *Východiská*

Skutočnosť historickej prítomnosti byzantsko-slovanského obradu na Slovensku, resp. v priestore niekdajšieho Uhorska, otvára nové možnosti aj pre (neo)latinistický výskum, inšpirujúc ho k inovatívnym prístupom. Pri súčasnom stave bádania o tejto slavisticko-latinistickej problematike sa javí ako vhodné rozlišovať v rámci latinských prameňov spätých s byzantsko-slovanským obradom tie, ktoré vznikli mimo príslušného obradového prostredia (exogénne pramene), a tie, ktoré vzišli z jeho stredu a z jeho vlastných potrieb (endogénne pramene). Pravda, takúto klasifikáciu je zmysluplné uplatňovať len pre určité historické obdobie, ktoré pre naše potreby kladieme medzi prvé decénia 17. a začiatok 19. storočia, teda pre obdobie rekatolizácie, únijských snáh a emancipácie cirkvi byzantsko-slovanského obradu, ktorá napokon viedla k jej „zlatému veku“. Dobrým príkladom dvoch spomenutých pramenných kategórií je trnavská Dizertácia o „gréckej“ schizme (*Dissertatio chronologico-polemica de ortu, progressu ac diminutione schismatis graeci*) od jezuitu Martina Sentivániho z roku 1703 a Reč o svätej jednote medzi západnou a východnou cirkvou (*Sermo de sacra inter occidentalem et orientalem ecclesiam*

unione),¹²¹ ktorú v roku 1761 počas vizitácie Satumarskej stolice predniesol biskup Michal Manuel Olšavský. Diametrálne odlišný pojem cirkevnej jednoty v týchto pamiatkach odkazuje na dva odlišné myšlienkové svety, dve celkom odlišné tradície, v rámci ktorých boli spomenuté texty napísané. Zatiaľ čo Sentiváni uplatňuje takpovediac disciplinárny, cirkevnoprávny či dogmatický model jednoty garantovanej primátom rímskeho biskupa (podobný postoj možno na strane západnej cirkvi vidieť ešte aj v šesťdesiatych rokoch 18. storočia, keď sa v Ríme intenzívne diskutovalo o kánonickom zriadení Mukačevského biskupstva), autor Olšavského reči prezentuje pavlovský koncept jednoty, hovoriac o únii ako o živom organizme založenom na väzbách vzájomnej lásky. Napriek tomu, že Sentiváni sa opieral o proúnijnú argumentáciu zjednoteného krétskeho Gréka, historika a právnika pôsobiaceho v Padove, Mikuláša Komnena Papadopula (1655 – 1740), neprekročil hranicu externého pozorovateľa pohybujúceho sa na pôde rímskokatolíckej propagandy. Na druhej strane pohľad, ktorý na zjednotenie ponúka autor Olšavského reči, sa zakladá na vnútornej reflexii vlastnej historickej tradície (Zavarský 2007). Takýto postoj k únii bol však do veľkej miery vlastný aj dokumentom magistéria rímsko-katolíckej cirkvi z polovice 18. storočia a bolo by zaujímavé skúmať ich možný vplyv na formulácie Olšavského reči (Zavarský 2017a, 32). Tak či tak, máme tu do činenia s dvoma odlišnými prístupmi a tradíciami. Podstatné pre metodológiu nášho výskumu je ale to, že tieto odlišné tradície sa vyjadrujú a komunikujú pomocou rovnakého, „latinského“ média.¹²²

Osobitne dôležitým momentom Sentivániho obrazu o cirkvi východného obradu v našom priestore je tá skutočnosť, že v jej historickom vývine vôbec nereflektuje Užhorodskú úniu. Autor hovorí iba o Florentskej únii a jednotlivých enklávach v Poľsku, na Rusi a na gréckych ostrovoch, ktoré po nej napriek celkovému neúspechu pretrvali (Sentiváni 1703, C3^{r-v}), a v apendixe uverejňuje znenie únie uzavretej v Breste Litovskom. Sama Sentivániho dizertácia je adresovaná veriaciim, ktorých zasiahla Sedmohradská únia, a o kardinálovi Leopoldovi Koloničovi (na podnet ktorého dizertácia vznikla) sa v práci hovorí ako o tom, ktorý realizoval úniu v Uhorsku (Sentiváni 1703, dedikácia, C3^v). Sentivániho mlčanie ohľadne Užhorodskej únie naznačuje, že udalosti v Užhorode autor určite nepovažoval za žiaden významný dejinný medzník. Toto vnímanie napokon, a to je dobré si uvedomiť, korešponduje aj s vlastným historickým povedomím domácich gréckokatolíkov, ako ho zaznamenal Juraj Joannikij Bazilovič OSBM: jednota s Rímom principiálne od počiatku stále trvá, no v dejinách sa v dôsledku politických nepokojov vyskytlo niekoľko kratších či dlhších období narušenia tej-

¹²¹ Známa ako tzv. *Olšavského reč*. Toto označenie však zvädza k pripisovaniu autorstva reči biskupovi Olšavskému, čo nezodpovedá skutočnosti. Jestvuje hodnoverné svedectvo o tom, že ozajstným autorom reči bol Andrej Bačinský (Zavarský 2007, 65-66). Reč bola v rokoch 1764 – 1769 publikovaná v latinskej, cirkevnoslovenskej, nemeckej a maďarskej verzii.

¹²² Adjektívum *latinský* tu používame nielen v lingvistickom, ale v širšom kultúrno-historickom význame.

to jednoty; z tohto pohľadu sa aj Užhorodská únia vníma ako náprava dočasného, krátkodobého narušenia normálneho stavu (Basilovits 1799ab, 65-66). Nemôžeme však povedať, že by sa v tomto bode exogénny a endogénny pohľad na cirkev východného obradu v karpatskom priestore zhodovali, pretože, tak sa zdá, Sentiváni vôbec neuvažoval o jednote východnej cirkvi v Uhorsku s Rímom pred iniciatívou kardinála L. Koloniča.

V priebehu 18. storočia môžeme sledovať, ako si myslenie predstaviteľov byzantsko-slovanského obradu nachádza miesto v domácej „latinskej“ literárnej tradícii a takpovediac do nej vrastá. Dobrým príkladom syntézy endogénnej a exogénnej tradície je bilingválne liturgické dielo J. J. Baziloviča (Толкованіе Свѣ́енныхъ Літургіи / Explicatio sacrae liturgiae) z roku 1815. Na prvý pohľad prekvapujúcim, no v konečnom dôsledku celkom logickým a s historickými okolnosťami korešpondujúcim je zistenie, že Bazilovič teoretickú časť svojej liturgiky postavil na západných, latinských prameňoch (Zavarský – Žeňuch 2009, xxviii-xxix).

Pomyselný oblúk jedného storočia medzi Martinom Sentivánim SJ a Jurajom J. Bazilovičom OSBM a isté napätie medzi dvoma pólmi tohto oblúka predstavuje východisko nášho výskumu, v rámci ktorého si kladieme za cieľ porozumieť vývinu, ktorý viedol k „zlatému veku“ gréckokatolíkov v Uhorsku, resp. na Slovensku v období episkopátu Andreja Bačinského. V tomto vývine latinská kultúra zohrala významnú úlohu.

III. 1. 2. Pramenný výskum

III. 1. 2. 1. Archívne pramene

Nasledujúci prehľad je výsledkom primárneho, sondážneho prieskumu a v žiadnom prípade si nenárokujeme úplnosť a systematickosť. Má skôr slúžiť ako informácia a inšpirácia pre ďalší výskum.

Archívne pramene k dejinám historického Mukačevského biskupstva sa v Ríme uchovávajú najmä v Historickom archíve Kongregácie pre evanjelizáciu národov (Archivio di Propaganda Fide, Via Urbano VIII, 16 – 00120 Città del Vaticano, ďalej APF), v Archíve Kongregácie pre náuku viery (Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Piazza del Sant’Uffizio 11 – 00193 Roma, ďalej ACDF) a vo Vatinskanskom tajnom archíve (Archivio Segreto Vaticano, Cortile del Belvedere – 00120 Città del Vaticano, ďalej ASV).

Materiál spätý s našou témou sa v APF nachádza vo fondoch: Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania e Ungheria (I, II); Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania e Ungheria – Miscellanea (I, II); Moscovia, Polonia, Ruteni; Moscovia, Polonia, Ruteni – Miscellanea; Ungheria e Transilvania; Collegio Urbano; Collegio Urbano – Miscellanea; Scritti originali riferiti nelle Congregazioni Generali (SCOG); Acta Congregationis de Propaganda fide; Congregazioni particolari (CP); Congregatio super Correctione Librorum Ecclesiae Orientalis;

Fondo di Vienna. Bádатели v APF majú k dispozícii prehľadný inventár fondov N. Kowalsky OMI – J. Metzler OMI: *Inventory of the Historical Archives of the Congregation for the Evangelizatio of Peoples or «De Propaganda Fide»*, 3. rozšírené vydanie (Studia Urbaniana 33, 1988). Autori inventára však upozorňujú na dôležitú skutočnosť, že pôvodné archivárske popisy na väzbách jednotlivých zväzkov nie vždy zodpovedajú ich skutočnému obsahu. Existujúca archívna pomôcka je teda iba orientačným sprievodcom a v mnohých prípadoch nemôže nahradiť priamy kontakt s pramenným materiálom. Výskum v APF je preto časovo náročný. Nasledujúci prehľad upozorňuje na najzaujímavejšie pramene zaregistrované počas dvoch sondážnych výskumných ciest v rokoch 2016 a 2017 (pozri vyššie).

A. Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania e Ungheria
Zv. I (1642 – 1760)

Fol. 7-12: Zjednotený cholmský biskup gréckeho rítu v Ríme pri kongregácii rokuje vo veci obsedenia mukačevského biskupstva; po smrti predchádzajúceho mukačevského biskupa kňažná Rákociová žiadala u „gréckeho metropolitu na Rusi“ (Metropolita Greco di Russia), aby konsekroval katolíka gréckeho rítu. Rozoberá sa otázka jurisdikcie, kam má patriť Mukačevo: pod Ostrihom alebo pod „gréckeho“ metropolitu? (nedatované)

Fol. 17-28: Transumpt listín týkajúcich kláštora na Černečej hore (fundatio monsterii Beati Nicolai Episcopi), ktorý dal v hodnovernom mieste Jasov vyhotoviť biskup Basilius Tarasovič. (1642)

Fol. 49-76: Súbor dokumentov súvisiacich s menovaním biskupa Jozefa Volešinovského.

Fol. 66-68: Juraj Selepčeni informuje kongregáciu o vyznaní viery (professio fidei) mukačevského biskupa Jozefa Volešinovského (Josephus Wolesinovsky), ktoré zložil „ruténskym“ jazykom. (Viedeň, 25. máj 1669)

Fol. 73-74: Leopold I. menuje Jozefa Volešinovského za mukačevského biskupa. Mukačevský biskup má podliehať jedine ostrihomskému arcibiskupovi a nikomu inému. (16. júl 1669) V Leopoldovom dekréte sa hovorí o tom, že Volešinovského odporučili Žofia Báthoryová a František Rákoci a schvaľujú ho aj tamojší jezuiti a arcibiskup Selepčeni.

Fol. 93-96: Materiál týkajúci sa biskupa východného obradu pre „valachov“ v Chorvátsku. Mons. Casanette v liste zo 14. 10. 1671 píše, že treba postupovať podľa príkladu zriadenia biskupstva v Mukačeve a ustanovenia mukačevského biskupa.

Fol. 133-138: List Leopold Koloniča (Viedeň, 28. 4. 1701), v ktorom kardinál zdôrazňuje, že je potrebné, aby biskupi východného obradu ovládali domáci jazyk, pretože biskupa de Camellisa, ktorý miestny jazyk neovláda, sa ľud stráni ako nepriateľa.

Fol. 151-160: Pramenný materiál spätý s nomináciou Polykarpa Filipoviča do úradu mukačevského biskupa.

Fol. 153^{r-v}: List varšavského nuncia Kongregácii pre šírenie viery (19. 3. 1710), v ktorom sa v súvislosti s Mukačevom prvýkrát objavuje termín apoštolský vikár

(*Vicario Apostolico di Monkatz*); dovedty sa v agende Kongregácie stále používajú termíny biskup a biskupstvo.

Fol. 224-231: Opis cirkevno-právneho vývinu Mukačevskej eparchie od počiatkov až po Michala Olšavského (Notizie Circa il Vescovado Munkciense in Vngaria).

Fol. 525-528: Dotazník o stave zjednotenej cirkvi byzantsko-slovanského obradu v Uhorsku, ktorý vyplnil a kongregácii poslal Michal Manuel Olšavský (20. 5. 1759).

Zv. II (1761 – 1845)

Fol. 19-24: Správa o stave cirkvi byzantsko-slovanského obradu v Uhorsku; rieši sa problém, kto má právo menovať mukačevského biskupa, keďže toto právo si nárokuje tri strany: zemepáni (Rákociovcí), uhorský kráľ a svätá stolica. Veľká časť dokumentu je venovaná biskupovi Petrovi Partheniovi. Rukopis je v zlom stave a nachádza sa v ňom veľa dier. (nedatované)

Miscellanea I (documenti vari)

Fol. 7-9: Správa o náboženských pomeroch novozriadeného gréckokatolíckeho biskupstva vo Veľkom Varadíne. Správa obsahuje informáciu o tom, že mukačevský biskup má povolenie nakúpiť potrebné liturgické knihy z Lvova a že cisárovná mu darovala 2000 florénov na tlač kníh vo Viedni. (9. 10. 1776)

Fol. 17-18: Správa o prestúpení z východného obradu na západný v Spišskom biskupstve. (1781) V súvisiacom materiáli sa hovorí o tom, že na Spiši je málo kňazov západného obradu, preto Kongregácia určuje spôsob a rozsah, v akom sa v pastorácii veriacich rímsko-katolíckej cirkvi má využívať služba kňazov východného obradu.

Fol. 79-81: Pramenný materiál súvisiaci s Viedenskou synodou 1773 a s korekciou liturgických kníh, ktorú žiadal biskup A. Bačinský.

Miscellanea II (documenti vari)

Zväzok obsahuje materiál týkajúci sa zriadenia dvoch nových gréckokatolíckych biskupstiev vo Veľkom Varadíne a v Križevaci. V dokumentoch sa sporidicky spomína aj Mukačevské biskupstvo.

B. Moscovia, Polonia, Ruteni - 24 zväzkov (1624 – 1892) + 7 zväzkov Miscellanea (2. a 3. zväzok je venovaný baziliánom v Poľsku a na Litve, 5. zväzok obsahuje materiály Komisie pre revíziu rutenských liturgických kníh) + 1 zväzok nedatovaných dokumentov

Zv. I (1624 – 1674)

Fol. 621: Premyšľský biskup Jan Malachowski píše, že bol v Uhorsku na pozvanie kňaznej Rákociovej, ktorej veľmi záleží na únii. (Varšava, 1. apríl 1672)

Miscellanea, zv. 5

Fol. 145-146: Krátke poznámky B. Kopitara o cirkevnoslovanskom jazyku, v ktorých Kopitar hovorí o tom, že pôvodná, čistá podoba jazyka, ktorú by bolo treba pestovať, je „preddunajská“ (t. j. veľkomoravská), zatiaľ čo všeobecne rozšírená ruská redakcia obsahuje množstvo deformácií. Uvádza sa tu aj štatistika slovanského sveta z roku 1842: Všetkých Slovanov bolo 78 691 000, z toho nezjednotených východného obradu 54 011 000, zjednotených 2 990 000, západného obradu 19 359 000, protestantov 1 531 000 a moslimov 800 000. (22. 3. 1843)

Nasledujúca trojica fondov obsahuje spisový materiál týkajúci sa záležitostí prerokúvaných na jednotlivých generálnych a partikulárnych zasadnutiach kongregácie. Ide o veľmi rozsiahly materiál usporiadaný do zväzkov podľa jednotlivých rokov.

C. Scritti originali riferiti nelle Congregazioni Generali (SOCG)

D. Acta Congregationis de Propaganda fide (Acta)

Zv. 118

Zväzok obsahuje bohatý pramenný materiál týkajúci sa pavlínskych (Rád prvého pustovníka sv. Pavla) na misií na Spiši.

E. Congregazioni particolari (CP)

Zv. 20

Fol. 207^r-215^v: Partikulárna kongregácia vo veci biskupstiev Uhorského kráľovstva, ktorá sa konala 17. decembra 1666. Išlo o právo nominácie biskupov uhorským kráľom (v biskupstvách, ktoré neboli založené sv. Štefanom). Ohľadne mukačevského biskupstva sa diskutovalo, či právo menovať biskupa patrí kňaznej Rákociovej alebo uhorskému kráľovi. Kňazná Rákociová chcela mukačevského biskupa podriaďiť „gréckej“ jurisdikcii a vyňať ho z „latinskej“ (212^v-213^r). Rozhodnutie: Treba zistiť, či mukačevská cirkev podlieha cisárovi alebo kňaznej Rákociovej. Taktiež či pápež ustanovuje biskupov východného obradu, kto vysvätil ostatného mukačevského biskupa a či v danej lokalite bývajú „gréci“ (215^v).

Zv. 29

Fol. 602^r-608bis^v: Kardinál Kolonič rokoval v Ríme vo veci biskupov Izaiaša Popovića a Jozefa de Camellisa (22. 10. 1689). V tomto zväzku sa nachádza množstvo materiálu o baziliánoch.

Zv. 133

Pramenný materiál týkajúci sa apoštolského vikára východného obradu vo Varadíne. Partikulárna kongregácia zo dňa 11. 2. 1759.

F. Fondo Vienna

Zväzky 17 (Settentrione: Rutenia, Polonia, Kiovia, Ungaria, 1658 – 1666)

a 18 (Settentrione: Ruteni, 1658-1668) predstavujú Podľa inventára Kowalsky-Metzler „základný prameň k dejinám «Ruténie» v danom období a viažu sa najmä k rímskej misii cholmského biskupa Jakiva Sušu (1652–1687).“

Zv. 38

Fol. 377-378: Správa o vydaniach ruténskeho misála. (Varšava, 20. 4. 1776)

G. Ungheria e Transilvania, 8 zväzkov (1622–1892)

Zv. 5

Fol. 33-34: Gennadij Bizanci, mukačevský apoštolský vikár, hlási, že po smrti fogarašského biskupa Jána Patakiho sa dejú neprístojnosti medzi zjednotenými kňazmi (druhýkrát sa ženía) a laici sú zvädzaní schizmatickými kňazmi, aby sa druhýkrát dali pokrstiť. Bizanci ako susedný biskup na to upozorňuje, aby „zloba schizmatikov nezničila všetko to, čo s veľkou námahou vybudovali uniati“. (14. 4. 1729)

Fol. 43^{r-v}: O Krášťovi Pejkičovi a jeho knihe *Concordia Sanctorum Patrum utriusque Ecclesiae in Materia processionis Spiritus Sancti*, ktorú sľúbili vytlačiť jezuiti v Trnave. (Viedeň, 4. 2. 1730)

Fol. 106^{r-v}: List jágerského biskupa Gabriela Antonta Erdödyho viedenskému nunciovi; po smrti G. Bizanciho kráľ vymenoval Simeona Olšavského, Erdödyho podporuje a odporúča Sv. stolici. (Eger, 11. 5. 1735)

Fol. 184-185: List mukačevského novica Samuela Kalliányho kardinálovi Vincentio Petra, prefektovi Kongregácie pre šírenie viery. (Mukačevo, 31. 1. 1738)

ACDF bádateľom poskytuje iba interný inventár fondov prístupný na počítačoch v študovni archívu. Najrozsiahlejší materiál o Mukačevskej eparchii predstavuje spis RR1b nr. 6, ktorý obsahuje dokumenty súvisiace s kánonickým erigovaním eparchie. V rámci tohto spisu sa pod písmenom F nachádza nedatovaný rukopis *Reflexiones super Ortu, Religione, et Habitationis Stativis Gentis Ruthenę, ejusdemque Episcopis tum ante, quum post Ingressum Hungarorum in Pannoniam* (ďalší exemplár rukopisu sa v archíve nachádza pod signatúrou Caprano UU7 nr. 12). V spomenutom spise RR1b nr. 6 je pod písmenom B uložený aj nedatovaný rukopis vyjadrenia vo veci zriadenia Mukačevského biskupstva, ktoré si viedenský nuncius vyžiadal od „istej nestranej osoby, ktorá sa vyzná v uhorských dejinách“. Okrem toho sme v ACDF zaregistrovali nasledovné jednotlivosti (uvádzame ich signatúru) viažuce sa k zjednotenej cirkvi byzantsko-slovanského obradu na Slovensku, resp. v Uhorsku:

QQ2i 51: Kňazi východného obradu zdržiavajúci sa v Uhorsku dostávajú dišpenz od bigamie. (1690)

QQ2l 16: Druhé manželstvo, ktoré uzavreli kňazi východného obradu v Uhorsku, sa vyhlasuje za neplatné. (1717)

D.V.D.V.1770-1773 6: Spis vo veci Bradáčovho šlabikára (Bukvar), v ktorom vyznanie viery bolo uverejnené bez „filioque“. (1771)

I 5 e 145: Spis týkajúci sa „Grékov“ a „heretikov“ v Uhorsku a na Korzike. V ASV sa k našej problematike vzťahujú najmä písomnosti viedenskej nunciatúry (fond *Nunziatura Vienna*): zväzky 61 a 79 obsahujú materiál k zriadeniu Mukačevského biskupstva, zväzky 65 a 75 sa týkajú baziliánov. Vo zväzku 79 na fol. 8-18 sa nachádza ďalší exemplár správy *Reflexiones* (dva exempláre sú uložené v ACDF, pozri vyššie). Fond viedenskej nunciatúry je už pomerne dobre spracovaný, bádatelia majú k dispozícii inventár Tomislava Mrkonjića *Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna I. Cancelleria e Segreteria. – nn. 1-904, aa. 1607 – 1939 (1940)*. *Collectanea Archivi Vaticani* 64 (Città del Vaticano: Archivio Segreto Vaticano, 2008). Cennú pomôcku predstavuje aj prehľad Waltera Wagnera *Die Bestände des Archivio della Nunziatura Vienna bis 1792* (*Römische historische Mitteilungen* 2, 1957/58, Graz-Köln 1959, s. 82-203). V ASV sa nachádza aj osobitný fond *Basiliani*, ku ktorému inventár vypracoval Teodoro Minisci (*Il fondo Basiliani dell' Archivio segreto vaticano. Estratto dal Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata. Vol. VI. 1952- 2o trimestre* [s. 65-85]).

III. 1. 2. 2. Knižné pramene

Okrem autorov a ich diel uvedených vyššie (v bode 1), hodno osobitne upozorniť na niekoľko ďalších.

Prvým z nich je Gregor Bulko OSBM, ktorý ako študent filozofie a matematiky na Trnavskej univerzite roku 1724 spolupracoval na vydaní cirkevnoslovanských nápisov na kalbensteinberskej ikone sv. Teodora Stratilata. Nápis vydal nemecký historik a filológ J. A. Döderlein (1675 – 1745) tlačou trnavskej akademickej tlačiarne (*Inscriptiones slavo-russicae tabulae perantiquae templi Kalbensteinbergensis ... Divum Theodorum Stratelatem ... exhibentis*, 1724) v spolupráci s Bulkovým učiteľom matematiky K. Toschom SJ (1687 – 1737), ktorý bol aj výborným znalcom gréčtiny. Gregor Bulko Döderleinov prepis upravil a v nápise dokonca rekonštruoval viaceré poškodené miesta. Zároveň s prepisom jednotlivých textov sa vo vydaní nachádza aj ich Bulkov preklad do latinčiny. V 20. storočí sa datovaniu a proveniencii uvedenej ikony venoval slavista Helmut Lohse, ktorý však Bulkovu redakciu a preklad nepoznal (Lohse 1976). Bolo by preto určite zaujímavé porovnať Bulkove a Lohseho filologické konjektúry.

V roku 1730 vyšla u jezuitov v Trnave kniha Krásťa Pejkiča (1665 – 1731) o rozdelení a zjednotení západnej a východnej cirkvi (*Speculum veritatis inter orientalem et occidentalem ecclesiam refulgens*), ako aj ďalšia práca o vychádzaní sv. Ducha z Otca i Syna (*Concordia orthodoxorum patrum orientalium et occidentalium in eadem veritate de Spiritu Sancti processione ab utroque adamussim convenientium*). Pejkič bol významným predstaviteľom bulharskej katolíckej emigrácie, ktorý musel vedno so svojimi súvercami opustiť Bulharsko po potlačení čiprovského povstania (1688). Už predtým, roku 1717, vydal Pejkič v Trnave polemicko-teologickú prácu zameranú na šírenie katolíckej osvety

v moslimskom prostredí na Balkáne (*Mahometanus dogmatice et catechetice in lege Christi instructus*).

Otázky vierouky a praxe cirkvi byzantsko-slovanského obradu sa osobitným spôsobom reflektovali aj vo všeobecných príručkách polemickej teológie. Tak napríklad trnavské vydanie príručky *Manuale controversisticum* od sliezkeho jezuitu Františka Herziga (1674 – 1732) z roku 1745 obsahuje aj dodatok o schizme nezjednotených „ruténov“ (*Appendix de schismate Ruthenorum non unitorum*) a na konci jágerského vydania polemicko-apologetickej práce M. Sentivániho *Motiva quinquaginta ad praeeligendam romano-catholicam religionem* z roku 1756 je zaradený appendix o vieroučných omyloch východnej cirkvi (*De errore Graecorum*). Keďže editorom tohto vydania bol jágerský kanonik Michal Ambrošovský (1702 – 1792), môžeme sa domnievať, že on je aj autorom uvedeného dodatku.

V rokoch 1738 – 1742 vydal profesor historickej Trnavskej univerzity František Borgia Kéri (1702 – 1768) osem zväzkov dejín Byzancie pod názvom *Epitome historiae Byzantinae e compluribus Graecis praesertim scriptoribus concinnata*. Napriek svojej ojedinelosti v kontexte vývinu byzantologických štúdií dielo dosiaľ nezbudilo pozornosť vedeckej komunity. Dokonca ani renomovaný maďarský byzantológ Gyula Moravcsik sa vo svojej knihe *Byzantium and the Magyars* (Amsterdam, 1970) o Kériho diele nezmienil, hoci trnavský jezuita si vo svojej práci ako jeden z cieľov stanovil práve mapovanie byzantsko-uhorských vzťahov. Nedávno uskutočnený výskum (jeseň 2018) zameraný na lokalizáciu trnavských dejín Byzancie v rámci vývoja európskeho byzantologického bádania v 16. až 18. storočí viedol k zisteniu, že Kériho historiografická práca predstavovala vo svojom čase unikát. Naše zistenie podopierame aj zmienkou talianskeho byzantológa Agostina Pertusiho, ktorý v roku 1966 Kériho dielo identifikoval ako prvé samostatné dejiny Byzancie vôbec (Pertusi 1966, 23-24; Pertusi 1967, 110). Kériho *Epitome* predstavuje systematické spracovanie dejín Byzancie v chronologickom slede (306 – 1453) na základe benátskej edície byzantských historikov (*Historiae Byzantinae scriptores*, 1729 – 1733, 23 zväzkov). Zámerom trnavského grécistu a historika bolo podať zrozumiteľný, ucelený a vyvážený obraz o dejinách byzantskej ríše, keďže monumentálna pramenná zbierka *Historiae Byzantinae scriptores* obsahovala síce veľké množstvo informácií, nie však systematický pohľad na problematiku. Kériho dejiny sú členené podľa rokov vlády jednotlivých byzantských cisárov, čo bol spôsob bežne uplatňovaný aj v iných dobových kompendiách európskych dejín. Časové úseky, pre ktoré chýbajú relevantné alebo spoľahlivé údaje u byzantských historikov, musel Kéri vykryť čiastočne pomocou latinských, západoeurópskych historických prameňov či dobovej historiografie. Okrem osemzväzkového vydania, ktoré vychádzalo v rokoch 1738 – 1742, pripravil Kéri v roku 1743 aj dvojzväzkové vydanie svojich dejín Byzancie a nakon celú dielo doplnené o obrazový (numizmatický) materiál uverejnil v jednom zväzku v roku 1744. Jednotlivé zväzky prvého vydania Kériho byzantských dejín sú chronologicky členené nasledovne: 1/ Flavius Arcadius, 395 – Flavius Focas,

610 (rok vydania 1738); 2/ Flavius Heraclius, 610 – Flavius Michael Balbus, 829 (1739); 3/ Flavius Theophilus, 829 – Flavius Joannes Tzimisces, 975 (1740); 4/ Fl. Basilius Junior, 975 – Fl. Nicephorus Botaniates, 1081 (1740); 5/ Fl. Valerius Constantinus, 306 – Fl. Theodosius Magnus, 394 (1741);¹²³ 6/ Alexius Comnenus, 1081 – Balduinus Flandrus, 1205 (1741); 7/ Balduinus Flandrus, 1205 – Andronicus Palaeologus Junior, 1329 (1742); 8/ Andronicus Palaeologus Junior, 1329 – Constantinus Palaeologus, 1453 (1742). Tieto zväzky Trnavská univerzita publikovala ako tzv. promočné tlače, t. j. diela distribuované z príležitosti bakalárskych či magisterských promócií. Z toho dôvodu sa v nich na konci vždy uvádzajú aj historické otázky z byzantských dejín, ktoré sa riešili v rámci promočného aktu (*problemata in actu decisa*). Tento cenný doklad svedčí o tom, že na prelome 30. a 40. rokov 18. storočia boli byzantské dejiny zrejme súčasťou výučby na trnavskej filozofickej fakulte.

V súvislosti so zvýšeným záujmom o byzantskú problematiku v Uhorsku na prelome 30. a 40. rokov 18. storočia, o ktorom jednoznačne svedčia Kériho dejiny, treba poukázať na jednu významnú okolnosť. V roku 1740 vyšla v Nemecku práca spišského evanjelika Gottfrieda Schwartza s názvom „Počiatky kresťanského náboženstva u Uhrov prisúdené východnej cirkvi“ (*Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta*). Kniha vyšla v tom istom roku v dvoch vydaniach – vo Frankfurte a Lipsku pod pseudonymom Gabriel de Juxta Hornad a v Halle pod vlastným menom autora. Historická štúdia G. Schwartza vyvolala odbornú diskusiu spojenú s rímsko-katolíckym polemicko-teologickým argumentom o rímskom pôvode kresťanstva v Uhorsku, čím sa vlastne polemika preniesla z náboženskej oblasti do sféry historickej vedy. Na to, aby zásluhu na kristianizácii Uhorska mohol pripísať Byzancii, musel Schwartz napadnúť vierohodnosť dvoch dokumentov – buly pápeža Silvestra II. a Hartvikovu legendu o sv. Štefanovi. Zároveň spochybnil pápežský pôvod uhorskej koruny. (Ako jeden z vedľajších argumentov použil Schwartz byzantský pôvod kresťanstva u Slovanov, ktorí neskôr kristianizovali Maďarov.) Schwartz sa dotkol citlivého miesta, siahol na základ identity uhorských katolíkov. Úplne jasne to vyplýva z mnohých domácich reakcií na jeho prácu (K. Péterffy SJ, J. I. Dežerický SchP, J. Pray SJ, A. F. Kollár, Š. Salagijs). Schwartz však nedal podnet iba pre domácu diskusiu, jeho práca mala vplyv aj na cirkevnú historiografiu v Nemecku. Významný evanjelický cirkevný historik J. L. von Mosheim sa stal zástancom tézy o byzantskom pôvode kresťanstva v Uhorsku práve na základe Schwartzovej práce a Mosheimov žiak J. M. Schröckh, vnuk Mateja Bela, podal vo svojich cirkevných dejinách aj krátky opis vývoja polemiky o Schwartzovej téze. Iný nemecký cirkevný historik, L. A. Gebhardi, sa vyjadril, že „Schwartzova téza sa katolíkom videla nebezpečná a polemizovali

¹²³ Piaty zväzok bol publikovaný mimo chronologického radu, keďže pred rokom 1741 nemal F. B. Kéri k dispozícii pramenný materiál a sekundárnu literatúru k prvému storočiu existencie Byzantskej ríše.

s ňou horlivejšie ako bolo treba“ (Gebhardi 1778, 403). Uhorskí katolíci (napríklad Alexej Horáni SchP) prijali tézu o byzantskom pôvode uhorskej koruny až na konci 18. storočia. Jestvuje určite súvislosť medzi ohrozením rímsko-katolíckeho prvenstva v Uhorsku tézou o byzantskom pôvode domáceho kresťanstva na jednej strane a vývinom cyrilometodského povedomia na Slovensku v 17. a 18. storočí na strane druhej. Túto súvislosť bude treba v budúcnosti preskúmať. Nárast informovanosti o „gréckej“¹²⁴ problematike v domácom, „latinskom“¹²⁵ prostredí určite prispel k postupnému prekonaniu nábožensko-kultúrno-historických stereotypov.

Chceli sme poukázať na tie pramene, ktoré boli dosiaľ širšej vedeckej obci neznáme, a preto sa nestali predmetom výskumu. Pravdaže, v celkovom pohľade treba do úvahy brať aj notoricky známe pramene, najmä historické dielo Samuela Timona SJ. Vyššie uvedené literárne pamiatky považujeme za kľúčové pre sledovanie vývinu vzťahov medzi východnou a západnou cirkvou v Uhorsku, resp. na Slovensku a ich vzájomné zblížovanie v prvej polovici 18. storočia.

III. 1. 3. *Postrehy a perspektívy*

Náš výskum „latinského“ kontextu byzantsko-slovanského obradu na Slovensku uskutočnený v rámci projektu APVV-14-0029 v rokoch 2015 – 2019 – zatiaľ, pravda, iba veľmi fragmentárny – môže byť vo viacerých ohľadoch podnetom pre systematické bádanie v danej problematike v budúcnosti. Treba zdôrazniť, že autor tohto príspevku pristupoval k výskumu ako filológ a ťažisko jeho záujmu spočívalo v kultúrnych a intelektuálnych aspektoch vzťahov medzi prostrediami formovanými západnou a východnou obradovou tradíciou. Už dnes môžeme povedať, že ide o perspektívnu oblasť interdisciplinárneho slavisticko-latinistického bádania, ktoré má veľký potenciál významne obohatiť obidve zúčastnené disciplíny. Na záver niekoľko nesúvislých postrehov, ktoré však pokladáme za dôležité zaznamenať:

O vzrastajúcom záujme o byzantské kresťanstvo v priebehu prvej polovice 18. storočia v Uhorsku svedčí domáca latinská literárna produkcia. Najvýrečnejším dokladom toho je azda osem zväzkov Kériho dejín, ktoré predstavujú prvé ucelené historiografické dielo o byzantskej ríši v európskej byzantológii vôbec. Špecifická kombinácia historických okolností, *genius loci* a *genius temporis*, umožnili vznik prvých samostatných dejín Byzancie od jej počiatkov až po jej zánik. Výskum všetkých aspektov Kériho diela bude v budúcnosti určite cenným príspevkom k poznaniu historických vzťahov byzantsko-slovanskej a latinskej kultúry v našom priestore.

Publikovanie Bulkovej redakcie nápisov na kalbensteinberskej ikone, ako aj Pejkičových polemicko-teologických diel svedčí o intenzívnej a do širšieho

¹²⁴ Adjektívum *grécky* tu používame v jeho dobovom význame, označuje východný obrad, Byzanciu a celý kultúrnohistorický kontext súvisiaci s týmito pojmami.

¹²⁵ Pozri pozn. 122.

stredoeurópskeho kontextu zasadenej angažovanosti trnavských jezuitov vo veci východnej cirkvi v prvej polovici 18. storočia. Táto angažovanosť bola, pravda, organickým pokračovaním predošlých jezuitských úsilí v podobe cyrilských tlačí z konca 17. storočia a vyššie spomenutej Sentivániho dizertácie o „gréckej“ schizme. Hodno poznamenať, že Bulkova filologická práca s cyrilskými nápismi a ich latinský preklad (1724) je dokladom toho, že prejavy latinského literárneho vzdelania predstaviteľov inteligencie východného obradu sú oveľa skoršieho dáta ako sa v roku 2003 domnieval István János (János 2003, 66).

V rámci skúmaného vatikánskeho archívneho materiálu treba osobitne upozorniť na súbor naračných prameňov (*Reflexiones* a ďalšie súvisiace správy o stave a vývine mukačevského biskupstva), ktoré možno pracovne označiť súborným názvom „narácia o dejinách gréckokatolíkov v priestore historického Mukačevského biskupstva“. Ide o pramene (správy), ktoré vznikli buď ako súčasť agendy Kongregácie pre šírenie viery, buď ako informácia z domáceho prostredia pochádzajúca od externých pozorovateľov, alebo, napokon, ako reflexia samotných predstaviteľov mukačevskej cirkvi (Zavarský 2017a, 25-26). Tento súbor dokumentov ponúka možnosť kritickej analýzy historického povedomia gréckokatolíkov v karpatskom priestore. Práve na základe tohto pramenného materiálu sme formulovali tézu o „latinskej ceste vo vývine identity cirkvi byzantsko-slovanského obradu na Slovensku,“ (porovnaj Zavarský 2017b, 37-39, 46) čím poukazujeme nie ani tak na jazykovú stránku problematiky, ako skôr na jej širší kultúrny kontext a orientáciu.

Zaujímavosťou je, že jeden prameň z uvedeného súboru (*Greci di Croazia, Dalmazia, Schiavonia, Transilvania e Ungheria* I, fol. 224-231), napísaný v taliančine v Kongregácii pre šírenie viery, uvádza sústavne (opakovane) meno biskupa G. Bizanciho v podobe „Bisanski“, t. j. Byzantský.

Komplexný pohľad zahŕňajúci tak archívne, ako aj knižničné pramene nám ukazuje, že v priebehu 18. storočia majoritná spoločnosť v Uhorsku, resp. na Slovensku stále viac reflektovala existenciu byzantsko-slovanského obradu a elita tohto obradového spoločenstva sa stále viac a viac presadzovala ako súčasť domáceho kultúrneho prostredia. Išlo o proces vzájomného ovplyvňovania, ktorý nemožno objektívne definovať jednosmerným pojmom latinizácie.

Za jednu z najnaliehavejších úloh vyplývajúcich z nášho výskumu považujeme kritické vydanie a detailnú analýzu celého súboru dokumentov, ktorý sme pracovne označili ako „naráciu o dejinách gréckokatolíkov v priestore historického Mukačevského biskupstva“. Takáto edícia by mohla slúžiť ako seriózne vedecký základ pre výskum kultúrnych vzťahov medzi východným a západným obradovým prostredím na Slovensku v 18. storočí.